

עמירם אורן ורפי רגב

שימושי קרקע ביטחוניים: הפלטפורמה להתנתקות – על יחסי ביטחון וגיאוגרפיה

הקדמה

להתנתקות מרצועת עזה פנים רבות. ההתנתקות הייתה מהלך מדיני אשר בוצע על-ידי הצבא (בשיתוף המשטרה), לפינוי גוש קטיף. עד קיץ שנת 2005, טרם ביצוע ההתנתקות, התקיימו בתוך רצועת עזה שני סוגי שימושי קרקע ביטחוניים: האחד, הצבאי, לקיום הביטחון השוטף; השני, ההתיישבות אשר נחזתה על-ידי הממסד כהתיישבות ביטחונית. עם השלמת ההתנתקות, אלה ואלה חדלו להתקיים. הפינוי מהרצועה נעשה תוך שימוש נרחב בקרקע ובהיבט הצבאי הוא היה מהלך קצוב בזמן ותחום במרחב. לכן שימושי הקרקע הביטחוניים שנועדו לביצועו היו ארעיים. סביב הרצועה הוקם מערך שימושי קרקע ביטחוניים שרובו נשען על הגדר והמערכת העוטפת את הרצועה. מיד ובמקביל לפינוי, הוקם קו היערכות צבאית ממזרח לרצועה ובו נקבעו שימושי קרקע ביטחוניים למכביר שהם חלק מהתשתית והפריסה הקבועה של הצבא.

מטרת המאמר לבחון את ההתנתקות המשתקפת בראי שימושי הקרקע הביטחוניים, אלה שנועדו לביצוע הפינוי ואלה שנדרשו למימוש היערכות צה"ל אל מול הרצועה. הטענה ביסוד המאמר הינה כי את עיצוב מערך שימושי הקרקע הביטחוניים, הארעיים והקבועים יש לנתח הן לנוכח המציאות הביטחונית שהתקיימה באזור והן לאור הנתונים הגיאוגרפיים.

שימושי קרקע ביטחוניים

המסגרת התיאורטית והרקע הכללי לדיון בנושא מאמר זה – שימושי הקרקע לצורכי ביטחון – הם בתחום הדעת המחבר בין ביטחון ובין אָרָץ במשמעות טריטוריה. הדיון בשילוב זה הוא רב-תחומי וכולל נושאים משדות הגיאוגרפיה והתכנון הפיזי-המרחבי, לימודי ביטחון וצבא, יחסי צבא-חברה ויחסי צבא-מדינה, חוסן לאומי, איכות סביבה וחיים ועוד. מרקם זה מאפשר לבחון את נושא שימושי קרקע לצורכי ביטחון דרך שתי נקודות-מבט (אורן, 2005). נקודת-המבט הראשונה, "הארץ – זירת הביטחון", מייצגת את הגישה הדטרמיניסטית, שעל-פיה הגיאוגרפיה היא גורם (לא היחיד) המשפיע על

הביטחון ולענייננו ביטחון המדינה. הגיאוגרפיה של הארץ מתייחסת לגודלה, לצורתה, למבנה שלה, וכוללת את התנאים הטבעיים פיזיים שלה. הגיאוגרפיה של הארץ כוללת גם את נתוניה הדמוגרפיים של המדינה, את המציאות היישובית העכשווית וההיסטורית ואת התשתיות הפיזיות. ענף הגיאוגרפיה הצבאית הוגדר בשנות השישים כיישום עקרונות והידע הגיאוגרפי לפתרון בעיות צבאיות (Jackman, 1962), כלומר חקר השפעת התנאים הגיאוגרפיים המשפיעים על העוצמה הצבאית (Percy & Peltier, 1966) או על מערכות צבאיות לרמותיהן ולסוגיהן (Collins, 1998) וכן ההיבטים הגיאוגרפיים-מרחביים של המלחמה (O'Sullivan & Miller, 1983; O'Sullivan, 1991); זאת ועוד: חלק מהתכונות הגיאואסטרטגיות של המדינה, כמו צורת המרחב הפנימי שלה, אורך גבולותיה וצורתם ועומקה האסטרטגי הם המסד הפיזי לתפיסת הביטחון הנובעת מהגדרת האיום המופנה כלפי המדינה מצד שכנותיה והגדרת המענה הביטחוני (סופר, 1985).

נקודת-המבט השנייה היא "הביטחון – זירה טריטוריאלית". על-פיה, הביטחון והצבא הם גורמים המשפיעים על הגיאוגרפיה של הארץ. זהו תרגום של צורכי הביטחון למונחי קרקע ושטח. ניתן לבחון זאת באמצעות אמות-המידה המקובלות בתחום הגיאוגרפיה: מיקום, איתור, גודל וצורה, קנה-מידה והיררכיה, תפוסת וצפיפות, קשרי גומלין מרחביים, התבדלות ושונות אזורית וכדומה. אולם, שימושי הקרקע לצורכי ביטחון הם לא רק תופעה גיאוגרפית-מרחבית אלא הם גם מייצרים מציאות שכזו. כאשר שימוש הקרקע הביטחוני מצוי בסמוך ליישוב אזרחי, מתקיימים ביניהם על-פי-רוב יחסי גומלין אך לפרקים גם "עימותים" בכל הנוגע לשימוש במשאבי הקרקע. עד העשור האחרון, המחקר בתחומי הגיאוגרפיה הפוליטית והגיאוגרפיה הצבאית כמעט ולא עסק בסוגיות של הממשק בין התחום הצבאי ובין התחום האזרחי, ובעיקר בכל הקשור לשימושי קרקע. במחצית הראשונה של שנות ה-90, עם השינויים הגיאופוליטיים הגלובליים בעקבות התפרקות בריה"מ, החלה להינתן הדעת גם לשילוב הצבאי והאזרחי. החוקרים החלו לבחון את המשמעויות וההשלכות הגיאוגרפיות-מרחביות הנובעות משינויים מהותיים אלה ובנגזרות מהם: צמצום התשתיות הביטחוניות והצבאיות (Coulson, 1995; Anderson (ed) 1994, 1995).

"שימושי קרקע" (Land Use) הוא מונח מקובל השגור בשפת הגיאוגרפיה והתכנון הפיסי-מרחבי. ההגדרה המקובלת "שימוש קרקע" היא ביטוי לניצול משאבי הקרקע של הארץ על-ידי בני אדם וההשפעות המרחביות הנובעות מכך (Clark, 1985). לרוב, הקרקע, כמו הון, הינה משאב המוגבל בהיקפו,

השליטה עליו וקבלת החלטות לגבי השימוש בו מעניקות עוצמה למקבליה (Larkin & Grary, 1983). סדר העדיפויות המכתיב אותן מוגדר כ"מדיניות שימושי קרקע" וזו נובעת משיקולים פוליטיים, כלכליים, חברתיים ועוד (Rhind & Hudson, 1980) ויפתחאל וקדר, 2000). היא עוסקת בהקצאת קרקע למטרות בינוי ופיתוח כלכלי, לחקלאות, לייעור, לתיירות ונופש וכיו"ב (Clawson, 1968). אולם, לא למטרות ביטחון. תכליתה, באמצעות קביעה רציונלית של יעדי השימוש בה, להשגת איזון בין הדרישות השונות (Feitelson, 1999). ככל שיישמע הדבר תמוה, מדיניות שימושי הקרקע אינה עוסקת בהקצאת קרקע למטרות ביטחון בזמן רגיעה וקל וחומר שלא לעיתות מלחמה. כמו כן השפה הגיאוגרפית או התכנונית אינה מגדירה שימושי קרקע ביטחוניים כפי שמקובל לגבי המגזר האזרחי. בספרות הגיאוגרפית הכללית או הצבאית לא נמצא הגדרות מתאימות ומתודולוגיה לדיון במהותם ובהשלכותיהם. לכן, הדיון בשימושי הקרקע הצבאיים צריך להיות בהקשר נסיבות המקום והזמן, ובכך עוסק מאמר זה.

במינוח הביטחוני שגורים מספר מונחים כלליים המקבילים למונח "שימוש קרקע" בהקשרו האזרחי. ביניהם נמצא את המונחים "תשתית ופריסה", "שטח ביטחוני" או "מתקן ביטחוני", ובהקשר הצבאי המושגים המתאימים הם "שטח צבאי", "מחנה צבאי", "שטח אימונים" ועוד. שימושי הקרקע הביטחוניים הנם תשתיות מקרקעין שמדינה יוצרת באמצעות המערכת הביטחונית שלה על-מנת לאפשר לה לקיים באופן מיטיבי את צרכיה. תשתיות אלה שונות בטיבן ובמהותן, חלקן קבועות ויישארו כך למשך שנים ארוכות, אחרות עשויות להתבטל, להשתנות או לשנות את תכליתן. כך, ניתן לראות בשימושי הקרקע הביטחוניים חלק מהמענה לאתגר הביטחוני שבפניו ניצבת המדינה. הם נגזרים מתפיסת הביטחון, האיום והמענה לו באמצעות השימוש בעוצמה ובכוח הצבאי; מתורת הלחימה הרצויה; ומעקרונות בניין הכוח וארגונו. (אורן, 2002 ו-2005 וזידגון, 2004)

השטחים המשמשים למטרת ביטחון מופיעים בשתי צורות. צורה ישירה, שבה גופי מערכת הביטחון הם צרכני קרקע במונח הרחב של המונח קרקע – נכסי מקרקעין, שטח ומרחב הכולל גם את המרחב האווירי והימי, וצורה עקיפה, של קרקעות אזרחיות המשמשות בצורה זו או אחרת ובמידות שונות את צורכי הביטחון. לפיכך, שימושי הקרקע לצורכי ביטחון הם על מקרקעין ושטח בבעלותה של מערכת הביטחון ועל מקרקעין אזרחי, שמערכת הביטחון רוכשת, חוכרת או תופסת, הכול לפי העניין, ומחזיקה בהם ומשתמשת בהם לצרכיה אד-הוק וכן על קרקע ותשתית אזרחית שהיא

מכוונת את ייעודה ואף משתתפת בעלויות הקמתה שכן היא תשרת אותה בעתיד באופן עקיף (אורן ורגב, 2005).

שימושי קרקע ביטחוניים בישראל

בישראל את שימושי הקרקע הביטחוניים יש לבחון לאור שתי נקודות-מבט שהוזכרו על אודות היחס בין ביטחון וטריטוריה: האחת, "הארץ – זירת הביטחון", והשנייה: "הביטחון – זירה טריטוריאלית". על-פי הראשונה, הטריטוריה היא מרכיב חשוב בתפיסת הביטחון של ישראל. מאז ראשית ימיה של המדינה ולנוכח המצב שבו היא נתונה, המושג ביטחון נתפס כהגנה על עצם קיומה כישות מדינית, על חיי תושביה וגם על שלמותה הטריטוריאלית. בעיני הממסד המדיני, הביטחוני והמשפטי, וגם בעיני רוב הציבור, המדינה ושטחה הם תכלית הביטחון ועליהם יש להגן. אולם הארץ היא לא רק מושא הביטחון, אלא גם אמצעי למימוש, וזאת באמצעות השימוש במשאבי הקרקע שעליה והמרחב שבה, שבהם מתקיימת הפעילות הביטחונית ועליהם נבנות התשתיות הפיזיות.

את שימושי הקרקע הביטחוניים בישראל ניתן לסווג בהתאם למהותם. ההבחנה היא בין התשתיות הפיזיות הביטחוניות הכוללות את המחנות, המתקנים, התעשיות הביטחוניות, תשתיות ספך וגבול ותשתיות אזרחיות המהוות חלק מ"מעטפת הביטחון": יישובי הספר, מערכת הכבישים ותשתיות תעופה וים אזרחיות ובין השטחים הביטחוניים (כולל המרחב האווירי והימי) בהם מתבצעת פעילות הצבא: אימונים וניסויים לפיתוח תחמושת ואמצעי לחימה, פעילות ביטחון שוטף ופעילות מלחמתית בזמן חירום. סוג נוסף של שימושי קרקע ביטחוני כולל את שטחי מגבלות הבנייה המוטלות אל מחוץ לתחום המקרקעין של התשתית הביטחונית.

בהיווצרות שימושי הקרקע הביטחוניים מעורבים גורמים והתרחשויות רבים, אך עיקרם הנסיבות הביטחוניות שמטבע הדברים את רובן לא ניתן היה לחזות מראש. כן משפיעות עליה נסיבות כלכליות, טכנולוגיות, חברתיות ואחרות. כשבוחנים היום את מפת שימושי הקרקע הביטחוניים מאז ראשית ימיה של המדינה, נראה שהיא אינה פרי תכנון סדור. הם הלכו והתרחבו במשך השנים במקביל להתפתחות שימושי הקרקע האזרחיים. ההתפתחות של מערך שימושי הקרקע הביטחוניים היא תולדה של שתי קבוצות משתנים ותהליכים שהשפיעו על צורכי הביטחון. מדובר במשתנים וגורמים חיצוניים למערכת הביטחון (מדיניים ואזרחיים) שגרמו לשינוי בגודל, בצורה ובפני

המרחב שבו התקיימה ומתקיימת הפעילות הביטחונית וכן בתהליכים פנימיים שהתרחשו בתוכה (אורן, 2005).

את שימושי הקרקע הביטחוניים במדינת ישראל יש לראות בראייה רחבה יותר מעבר לתחום הצר של צורכי הצבא Per se. גם צרכים אזרחיים לכאורה יכולים להימצא במעטפת "ביטחונית". כך ניתן להכליל בקטגוריה זו את יישובי הספר, היאחזויות הנח"ל ושטחים אזרחיים ה"סגורים" מתוקף תקנות ההגנה לשעת חירום.

זאת ועוד: במקרה הכה ייחודי של שילוב הביטחון בהוויה ובקיום האזרחי בישראל, ניתן אף להציג שימושים שהנם בעלי אופי אזרחי מובהק, כבעלי אוריינטציה ביטחונית. בהם ניתן להכליל כבישים וגשרים, התוויה וסיווג או שטחים אזרחיים המשמשים לאזורי כינוס וריכוז של כוחות צבאיים שפיתוחם מוגבל על-ידי מערכת הביטחון. יתר-על-כן, אירועי הטרור שישראל מצויה בהם מאז האינתיפאדה הראשונה הפכו את אזורי הבילוי והקניות למיניהם שעל מפתן ביתנו בקניון, ל"שטחים ביטחוניים" בהם נדרשים העוברים והשבים לעבור סוג של בדיקה ביטחונית. גם על סף ביתנו אנו מוגבלים בגדרות ובחציצה של "שטחים סטרייליים".

שימושי הקרקע הביטחוניים בשיח הביטחוני

סוגיית שימושי הקרקע הביטחוניים הנה דווקא מהותית בתחום מדינת ישראל ונחקרה בשנים האחרונות באופן נרחב על-ידי הכותבים. אולם, למרבה הפליאה ההתייחסות לנושא זה בשיח הציבורי היא מעטה ביותר. הדבר תמוה מפני שכפי שכבר צוין, מערכת הביטחון שולטת, באופנים שונים של קניין ובעלות והשפעה, על למעלה ממחצית משטח המדינה, המרחב האווירי וחלק גדול מהמרחב הימי (Oren & Newman, 2006). הדרת הדיון מנושא זה חריגה גם בשל היות הציבור הישראלי דעתן ובעל עניין בכל תחום כמעט. לצידו עומדים מוקדי ידע מעולים, הנתמכים במערכת תקשורת כתובה ואלקטרונית ש"לא חסה" על אף גוף. האם הדבר נובע מכך שה"ביטחון הוא חזות הכול"? התשובה היא שקרוב לוודאי שכן.

נראה כי למרבית הציבור, השטחים הביטחוניים הינם בבחינת "ארץ לא נודעת" (Terra incognita). מרבית המגזר האזרחי אינו מכיר את התופעה, אינו יודע את ממדיה ואינו מודע לעוצמתה ולהשפעתה הנרחבת. הציבור כלל לא נחשף לעובדה שאולי בעצם קיימת "בעיה". לכן, מנקודת-מבט זו, מדוע ליצור בעיה ולדון בה? ! גם אם הציבור נתוודע לתופעה, היה זה בהקשר של התנגשות והפרעה נקודתית של תשתיות או שטחים ביטחוניים. אולם, לרוב

לא נעשה ניסיון להתייחס למקרים אלה באופן שיטתי, לבחון את מהות התופעה בכללותה, לנסות לגזור ממנה קווי מתאר זהים ובכך ליצור גירוי ראוי למחקר ולדיון.

עבור הציבור הרחב, שאינו בקיא ואינו מתעניין בנושא, השימוש הנרחב במקרקעין לצורכי ביטחון משרת להבנתו צורך ממשי ואינו נחשב לדבר ייחודי או יוצא דופן. זה שנים רבות, מאז ראשית ימיה, המדינה טרודה בבעיות ביטחון ומתמודדת במאבק צבאי, והרי הביטחון הוא מעל לכול, וכחלק מכך נדרש הצבא למקרקעין. ניתן אפוא להניח שהציבור סומך על הגורמים המוסמכים העושים מלאכתם נאמנה מתוך ראיית טובת הציבור.

הסבר אחר לכך יכולה להיות הטענה שאין כל בעיה עם התשתיות והשטחים הביטחוניים והם אינם מפריעים לתכנון הפיזי המרחבי ולמשק המקרקעין הארצי. גם לצד שימושי קרקע ביטחוניים רבים, החיים האזרחיים מתנהלים כרגיל ללא תקלות. ולראיה: מחנות הצבא נמצאים בלב אזורים עירוניים, ויש בכך אפילו "צבעוניות" מה. החיילים אף מפרנסים עסקים קטנים הסמוכים למחנות. שליש משטח המדינה הוא שטחי אימונים. "חיים עם זה לא רע", שכן קיימת מוסכמה בלתי-כתובה, אף שאינה נכונה חוקית, שבשבתות ובמועדי ישראל ניתן להיכנס לשטחי אימונים ללא הפרעה כי בזמן זה לא מתקיימים אימונים.

טענה אחרת להצדקת הדרת הנושא יכולה להיות שהנושא אינו חשוב דיו, שכן על סדר היום הלאומי מצויים נושאים "בוערים" יותר, הגם שמציאות זו בכללה מתקיימת כך שנים ארוכות ולבטח "מישהו מלמעלה" דואג לכך שהכול יהיה בסדר. עיסוק הציבור, ובוודאי של חוגים אינטלקטואליים בנושא שימוש במשאבי הקרקע לצורכי ביטחון, עשוי אולי להיתפס כ"תיבת פנדורה". יש להימנע משאלות "מיותרות" על השימוש במשאבי הקרקע לצורכי ביטחון בישראל כחלק מקדושת הביטחון.

ניתן להציע הסבר נוסף מנקודת-מבט של הגישה הביקורתית הגורסת שמושגי השיח הביטחוני הגיאוגרפי הישראלי הם תוצר של התרבות הישראלית הנותנת מעמד בכורה לביטחון. ולכן, על רקע תחושת איום (שאף היא פרי הבנייה תרבותית), המרחב כולו הוא "מרחב ביטחון" לטוב או לרע. גישה זו אינה "שופטת" את השיח אלא רק מצביעה על הזיקה בין מערך המושגים לתרבות שבה הוא צמח. לכן, לפי גישה זו, אין כלל מקום לדיון בשאלת ניכוס המרחב על-ידי מערכת הביטחון.

ייתכן וההסבר להיעדר המחקר האקדמי והשיח המקצועי פשוט עוד יותר. לא ניתן לעסוק בנושא שאין על אודותיו מידע זמין ושוטף, נתונים אמפיריים

מתאימים ותייעוד ראשוני רלוונטי. עד היום, למעט הנתונים הכלליים שהוצגו לעיל, לא מפרסמת מערכת הביטחון, ובצדק (מטעמים של סודיות וביטחון מידע), מידע מפורט על השטחים והקרקעות באחזקתם, שימושם או בהגבלת שימוש ופעילות אזרחית. אולם, לא ברורה הסיבה להסתרת נתונים שאינם מסווגים, כמו למשל גודל מחנות מסוימים, מנהלתיים, בתחומי הערים או בסמוך להן ובעיקר ההשלכות הנובעות מכך. אין סיבה הגיונית לכך שהנתונים על השימוש במקרקעין לצורכי ביטחון לא יוצגו בפני הציבור, כפי שמוצג גודל תקציב הביטחון ונתונים כלליים אחרים על אודותיו אשר להם כן ניתן פומבי (במגבלות).

כך או כך, תוך סיקור מהלכי ההתנתקות בעיתונות, הובא לציבור מידע רב על שימושי הקרקע הביטחוניים וכך ניתן לבחון את אלה שנועדו לאפשר את ביצועה ולהוות את המרכיב הקרקעי של ההיערכות אחרי, כפי שיוצג להלן.

שימושי הקרקע הביטחוניים ברצועת עזה ערב ההתנתקות
ההתיישבות בגוש קטיף – ההתיישבות היהודית ברצועת עזה כללה עד אוגוסט 2005, כשני תריסרי יישובים יהודיים ("התנחלויות") ובהם כ-7,500 נפש. היא נפרסה (כולל שטחיה החקלאיים) על שטח בהיקף של כ-70 אלף דונם, המהווה כ-20% משטח הרצועה. התיישבות זו נמצאה בשני מקבצי יישובים: הקטן, יישובי "התוחמת הצפונית", שכלל שלושה יישובים בצמוד לגבול הצפוני של הרצועה, והעיקרי, בחולות במערב ודרום הרצועה שכלל את מרבית היישובים והמרכז הכפרי בנווה-הדקלים ששימש את יישובי הגוש, לרבות היישובים מחוץ לו, נצרים, כפר דרום ומורג.

את עניינם של היישובים היהודיים בגוש קטיף יש לראות כחלק מהמכלול ההתיישבותי שהתפתח לאחר מלחמת ששת הימים בכל רחבי "השטחים המשוחררים", בתחילה בבקעת הירדן, ברמת הגולן ובסיני ובמהלך השנים גם ביהודה ושומרון ובעזה. היישובים הוקמו מצירוף של טעמים: ביטחוניים, אידיאולוגיים, דתיים וכלכליים. הם נתמכו על-ידי המדינה וזכו להטבות חומריות רבות, לרבות פיתוח תשתיות אליהם. היישובים מוקמו הן כבודדים (בסיני וברמת הגולן) וגם בגושים (בבקעת הירדן, ביהודה ושומרון, בפתחת רפיח ובגוש קטיף). עד תום העשור הראשון לערך מאז מלחמת ששת הימים היו רוב היישובים בשטחים חקלאיים.

התפיסה בהקמת יישובי חבל עזה באה לידי ביטוי מאמצע שנות ה-70, עם הקמת היישובים הראשונים, והתגבשה למבנה היררכי של גוש (יישובים חקלאיים סביב מרכז אזורי), לאחר הנסיגה מסיני ופירוק חבל ימית (שנת

1982). הכוונה בהקמתו הייתה ליצור חיץ בין ערביי עזה לבין הבדואים של צפון סיני. הימצאות שטחי דיונות חול שלא היו בבעלות פרטית ושברובם לא היו מעובדים ומיושבים, מדרום לדיר אל בלח וממזרח לחאן יונס, אפשרה את הקמת גוש היישובים שהלך וגדל ברבות השנים, התפרס במרחב ומנע את המשך התרחבות האוכלוסייה הפלשתינית הסמוכה, בעיקר באזור חאן יונס שצרכיה במרחב ובשטח גדולים לאיזן ערוך (אפרת, 2002).

המציאות הביטחונית שבה חיו תושבי גוש קטיף הייתה עוד "נסבלת" לנוכח פעולות האיבה מעת הקמתו והתגבשותו בשנות ה-80 ועד תחילת האינתיפאדה השנייה. אולם בעת זו השתנתה המציאות והצבא נדרש מעבר לריבוי המשימות הביטחוניות שהוטלו עליו מול ההתנגדות הפלשתינית האלימה אשר כוונה ללא הבחנה בין חיילים למתנחלים, לעסוק באופן אינטנסיבי גם בשמירת התושבים ביישובים היהודיים שברצועה. ברקע המציאות הביטחונית החמורה באזור בכלל, ובאירועי האינתיפאדה השנייה בפרט, ניתן היה לראות את היישובים כחלק אינטגרלי ממכלול התשתית הביטחונית במקום, כשימוש קרקע ביטחוני המוגדר כתשתיות ספך וביטחון שוטף. בשל אופי הפעילות הביטחונית האינטנסיבית, ובעיקר על רקע עוצמת האש, לסוגיה, שהפעילו הפלשתינים, האוכלוסייה האזרחית שולבה במערך ההגנה המרחבית, כבישי הגישה ליישובים הופרדו מצירי התנועה של האוכלוסייה הפלשתינית, היישובים מוגנו ובוצרו כנקודות צבאיות עם גידור, מיקוש, מכשול ומיגון והכול למניעת פגיעה באזרחים.

מעורבות כוחות הביטחון בחיי היום יום של התושבים הייתה רבה ביותר. עוצמת האש שנורתה אל בתי המתיישבים ושטחי העיבוד שלהם ואל עבר התשתית הביטחונית הסמוכה ובתוך היישובים, כללה ירי וצליפות מנשק קל, שיגור רקטות "קסאם", פצצות מרגמה וכן נעשה שימוש רב במטעני נפץ. הצבא ליווה את התנועות האזרחיות בצירי הכניסה לישראל, את ההסעות למוסדות הלימוד והגן על חלק גדול מפעילות העיבוד החקלאי. התנועה האזרחית נעשתה לצד התחבורה הפרטית (שברוב הפעמים לא נמנעה), באוטובוסים ממוגני ירי ובמשאיות צבאיות בעלות מיגון כבד המיועדות להסעת לוחמים. הצבא התערב, ניהל וקבע, מכורח הנסיבות המיוחדות, כמעט בכל פעילות הקשורה לשגרת החיים באזור. לא נחטא אם נקבע כי שגרת הביטחון השוטף לאוכלוסייה האזרחית ביישובי רצועת עזה בעת האינתיפאדה השנייה נראתה פחמורה ביותר שהוטלה על אוכלוסייה אזרחית ישראלית מאז מלחמת העצמאות.

התשתית והפריסה הצבאית – פריסת צה"ל במרחב אזח"ע (אזור חבל עזה) עברה מספר גלגולים מאז כיבוש האזור בשנת 1967 ועד הסכמי אוסלו. בעקבות אירועי האינתיפאדה השנייה היא נגזרה מהתפיסה המבצעית שחייבה מתן מענה לאבטחת יישובי גוש קטיף וצירי הגישה אליהם מתחום הקו הירוק, למניעת חדירות גורמי פעילות חבלנית עוינת לתחומי הקו הירוק וכן לחסימת קו הגבול עם מצרים ולכלל המרחב הימי של הרצועה. על ביטחון השוטף באזח"ע הופקדה מפקדת עוצבה שהעתיקה מיקומה לתוך גוש קטיף, מלב העיר עזה, שם נפרסה עוד מאז מלחמת ששת הימים. מרחב אזח"ע חולק לשלוש גזרות מרחביות שעל כל אחת הופקדה חטיבה: חטיבה מרחבית צפונית שמפקדתה מוקמה באתר הקודם של היישוב ניסנית, חטיבה מרחבית מרכזית שמפקדתה מוקמה בתוך גוש קטיף וחטיבה מרחבית דרומית שמפקדתה מוקמה בכרם שלום, מחוץ לרצועה. זמן-מה לאחר-מכן צומצם המרחב לשתי גזרות בלבד, צפונית ודרומית ובהמשך, באינתיפאדה השנייה, חזרה והוקמה מפקדת חטיבה מרחבית מרכזית. ככל אחד ממרחבי הגזרות החטיבתיות, בתוך או בסמוך ליישובים הישראליים, נקבעו אתרים עליהם הוקמו מחנות לשימוש הכוחות המבצעיים, חלקם גדודיים וחלקם פלוגתיים וכן מוצבים, תצפיות ודרכי ביטחון ששימשו לתנועת הכוחות ולסיורי ביטחון שוטף. במקביל לכוחות צה"ל, פרסה משטרת ישראל מחדש את יחידותיה בתחום השטח שנשאר בשליטת צה"ל. תחנות ונקודות המשטרה הוקמו במעברים. הפריסה המבצעית באזח"ע כללה גם שלושה מתקני תחנות המכ"ם של חיל הים לאורך החוף מארז בצפון ועד רפיח ים בדרום. ממול רצועת עזה בתוך הים נקבעו שני אזורים סגורים, צפוני ודרומי, לתנועת כלי שיט ברוחב 2 מייל ובעומק (בניצב לחוף לאורך 20 מייל). אזור הפעילות, הפתוח לדייגים מקומיים, השתרע בין שני האזורים הסגורים ועד למרחק 20 מייל מהחוף. לחיל הים הותר לפעול באזור זה על-מנת לקיים את רמת הביטחון החיצונית הנדרשת.

ציר "פילדלפי"¹ בדרום רצועת עזה – ציר זה היה חלק מדרך המערכת בגבול מצרים שנבנתה בשנת 1982, בעקבות הסכם השלום עם מצרים. ציר זה היווה רצועת חיץ בין רצועת עזה לבין מצרים. תחילת הציר בסמוך ליישוב כרם שלום בגבול הדרום-מזרחי של הרצועה, המשכו הפריד בין רפיח הפלשתינית ובין רפיח המצרית. סיומו של הציר בחוף הים באזור היישוב רפיח-ים הישראלי, הדרום-מערבי שביישובי גוש קטיף. בציר "פילדלפי"

¹ שם קוד כפי שהופיע ע"ג המחשב הצה"לי. אין כל קשר בין המקום לפילדלפיה.

נכלל גם מעבר רפיח, שנועד לאפשר לתושבי רצועת עזה לעבור למצרים, והוא העניק לישראל אפשרות פיקוח על העוברים במעבר הגבול. במהלך העימות האלים עם הפלשתינים, הפך ציר "פילדלפי" לזירת קרב אינטנסיבית שבה מחבלים ירו טילים ורקטות נ"ט, הפעילו מטענים וביצעו אלפי אירועי ירי אל מוצבי צה"ל הממוקמים בציר או אל הכוחות שנעו לאורכו. בתגובה ולהרתעה, הרס צה"ל מאות בתים בעיר רפיח הגובלים עם השטח הקרוב שלאורך הציר. עבור הפלשתינים הייתה חשיבות רבה לאזור זה, בהיותו "צינור החמצן" העיקרי להברחות תחמושת ונשק, אנשים וטובין ממצרים לרצועה. בניסיון לעקוף את "רצועת הציר" ולהמשיך בהברחות אנשים ואמצעי לחימה ובשל הקרבה היתרה בין שתי ערי רפיח, חפרו וחפורים הפלשתינים ללא הרף, מנהרות החוצות את הגבול, תוך שהם מנצלים חלק מהבתים והתשתית החקלאית בשתי הערים להסוואת פתחי כניסה אליהן. באמצעות יחידה מיוחדת של חיל ההנדסה, "יחידת המנהרות", שהוקמה, השקיע צה"ל מאמצים רבים כדי לחשוף את המנהרות ולמוטט אותן, אולם, ההצלחה הייתה מוגבלת. בשנת 2003 החל צה"ל לבנות קיר שיגומים, חומת פלדה בגובה 10 מטרים שישודותיו עמוקים באדמה. קיר זה נועד למנוע חפירת מנהרות ולהגן על המוצבים שמצפון לרפיח שספגו אש פלשתינית רבה, חלקה כהסחה לפעילות ההברחות. בנוסף תוגברה הפעילות לאורך הציר בשני אופנים: נייחת מתוך המוצבים וניידת בביצוע סיורים לאורכו.² כשהוברר כי הפעילות התת-קרקעית נמשכת ללא מענה ראוי וכי יש

² ב-12.5.2004 התרחש אחד האירועים הקשים במסגרת הלחימה בציר זה. נגמ"ש של צה"ל, שנסע לאורך הציר ועסק באיתור מנהרות, נפגע וחמשת לוחמיו נהרגו. בתגובה פתח צה"ל במבצע "קשת בענן" שנמשך מה-18 ועד 25 לחודש זה, להחזרת שרידי גופות החללים ולמלחמה בתשתית הטרור שברפיח. במבצע נהרגו בצד הפלשתיני 41 מחבלים ו-12 אזרחים, ובצד הישראלי נהרגו שני חיילים. הפלשתינים ואונר"א טענו שדחפורי צה"ל הרסו מאות בתים וגרמו נזק כבד לעיר במהלך המבצע. אחרי חקירה וממצאים שהגיש צה"ל, הודו הפלשתינים שהגזימו במספרים שנקבו לעניין הרס הבתים, והורידו אותו ל-45. ב-12.12.2004 נהרס מוצב הסמוך למעבר רפיח באמצעות מנהרת תופת שחפרו מחבלים פלשתינים. חמישה חיילים מגדוד הסיור הברדואי נהרגו בתקרית. מאז ירדה כמות תקריות האש באזור, אם כי אירעו מספר פיגועים כנגד חיילים ואזרחים שעבדו על תחזוקת מערכה ההגנה על הציר. בתקופה זו המשיכו כוחות צה"ל לחשוף מנהרות הברחה. גם כוחות הביטחון הפלשתינים טענו כי חשפו מספר מנהרות והציפו אותן במי בויב.

צורך בהתערבות "פולשנית" יותר, היו אף מחשבות על כריית תעלה אל אזור המנהרות, אליה יוזרמו מי הים שיחלחלו אל המנהרות ויפגעו בתפקודן.³

תוכנית ההתנתקות

ההתנתקות הייתה החלטה מדינית שממנה נגזרו סיום הכיבוש וביטול הממשל הצבאי ברצועת עזה ושינויים בגבולות של המדינה. כפועל יוצא מכך, היה להתנתקות ביטוי נרחב בשינוי מערך שימושי הקרקע הביטחוניים. ברצועת עזה תוכנן פינוי כל ההתיישבות הישראלית והסגת הכוחות הצבאיים, למעט היערכות צבאית באזור קו הגבול בין רצועת עזה למצרים (ציר "פילדלפי") ופינוי או הריסת המתקנים והתשתיות הצבאיות, חוץ מבודדים שיועברו לרשות הפלשתינית. עוד נקבע כי ישראל תמשיך ותשלוט במרחב האווירי של עזה ותקיים פעילות צבאית במרחב הימי מול חופיה.

לגבי אזור קו הגבול בין הרצועה למצרים, ציר "פילדלפי" בין רפיח ובין כרם שלום, קבעה התוכנית שבשלב ראשון, ישראל תמשיך לקיים נוכחות צבאית לאורכו מאחר שהיא צורך ביטחוני חיוני. במקומות מסוימים, ייתכן שתירש הרחבה פיזית של השטח שבו תתבצע הפעילות הצבאית. בהמשך, תישקל האפשרות לפנות אזור זה. פינוי האזור יהיה מותנה, בין היתר, במציאות הביטחונית, ובמידת שיתוף הפעולה של מצרים ביצירת הסדר אמין אחר. אכן, כפי שיוצג בהמשך, נמצא הסדר שהניח את הדעת, בין ישראל ומצרים, לפינוי ציר "פילדלפי".

תוכנית ההתנתקות התייחסה גם למעברים הבינ-לאומיים והפנימיים. כך נקבע שההסדרים הקיימים כיום במעבר בין רצועת עזה למצרים ימשיכו להתקיים. לישראל היה עניין גם להעביר בתיאום עם מצרים את מעבר רפיח לנקודת "משולש הגבולות", כשני ק"מ דרומה ממיקומו הנוכחי. עוד נקבע שמעבר ארז יועתק לתחומי מדינת ישראל.

³ בשנת 2004 פרסם משרד הביטחון מכרז לבדיקת היתכנות ביצוע התעלה (ראה עיתון הארץ, 18.6.2004). פרסום המכרז היה ללא קשר להיערכות לקראת היציאה מהרצועה בתוכנית ההתנתקות וכאשר לא היה ברור עדיין מה יהיה עתיד הפעילות הישראלית בציר "פילדלפי". המכרז הגדיר תעלה שאורכה יהיה ארבעה ק"מ ועומקה בין 15 ל-20 מ'. התעלה אמורה הייתה להיפרות לאורך 4 ק"מ, מול האזור הבנוי של רפיח, בו איום המנהרות הוא החמור ביותר. התעלה הייתה אמורה להיות בעומק 20 מ' מצופה בבטון בדופנותיה, אולם חלקה התחתון אמור היה להישאר פתוח. בתחילת שנת 2005 הוסר נושא חפירת התעלה מסדר היום וזאת לאחר ביקור היועץ המשפטי לממשלה מני מזוז במקום לצורך בחינת המשמעויות המשפטיות שבדבר. הוא פסל את רעיון החפירה בשל הצורך להרוס עקב כך 3,000 (!) בתים.

שימושי הקרקע הביטחוניים לביצוע ההתנתקות

שטחי היערכות כוחות הפינני – על-פי החלטת הממשלה, מלאכת פינני האזרחים הוטלה על מערכת הביטחון שהסתייעה בגורמים נוספים.⁴ בתקופה שקדמה לפינני, הפך אזור הנגב המערבי, ובעיקר תחום המועצה האזורית אשכול, למרחב רווי סממנים צבאיים. בתחילת מאי 2005, בפגישה, סיכמו נציגי צה"ל וראשי המועצות האזוריות בנגב המערבי (אשכול, שער הנגב, שדות הנגב וחוץ אשכולון) מה תהיה רשת הדרכים באזור בזמן ההתנתקות. לצורך כך נקבעו ארבעה סוגי דרכים: דרכים בהן ישלוט צה"ל ללא עוררין ואזרחים לא יורשו לנוע בהן; דרכים שתהיינה לשימוש צבאי ואזרחי; דרכים לשימוש אזרחי ודרכים עוקפות שיוכשרו אד-הוק על-ידי צה"ל.

אזור מערב הנגב הפך להיות מרחב היערכות כוחות הביטחון לקראת ביצוע משימת ההתנתקות. מפקדת כוחות הפינני שאורגנו מיחידות הצבא והמשטרה, מוקמה על ציר הכביש המוביל למחסום כיסופים, ליד קיבוץ עין השלושה. הכשרת החיילים והשוטרים למשימת הפינני ותרגולם הייתה באתר "שיקאגו", מודל של אזור מבונה הנמצא בתחום המרכז לאימוני יבשה בבסיס צאלים. כוחות הפינני הגדולים מוקמו כבר בסוף יוני 2005 בסמוך לקיבוץ רעים, בשני מתחמי אוהלים ענקיים (תל רעים א' ותל רעים ב') שכונו "עיר האוהלים". מתחמים אלה נועדו לקלוט ולאכסן את מרבית כוחות הפינני. מתחם מחנות זה תוכנן לקיבולת של כ-15 אלף אנשי ביטחון, באוהלים ובמבנים יבילים והוא נבנה ברמת שירותים גבוהה במיוחד שכללה הסעדה, שירותי בנק, מכבסות ועוד. מחנה ארעי נוסף הוקם ליד בסיס הטירונים זיקים ונועד לשרת את כוחות פינני צפון הרצועה. בנוסף לכל אלה הקימה חטיבת דובר צה"ל במתחם המועצה האזורית אשכול, ליד קיבוץ מגן, מרכז תקשורת לשימוש המסקרים את מבצע הפינני.

הרצועה – "שטח צבאי סגור" לישראלים – ב-13 יולי 2005, כמהלך ראשון לביצוע ההתנתקות ויציאתה לדרך, חתם ראש הממשלה, אריאל שרון, על צו שמורה על סגירת רצועת עזה (וצפון השומרון). בעקבות החלטת ראש הממשלה, חתם אלוף פיקוד הדרום, בהתאם לתקנות ההגנה שעת חירום על

⁴ אחריות כוללת על המבצע הוטלה על צה"ל שהיה אחראי להגנת האוכלוסייה שבתוך השטחים המפונים ולאבטחת הגבולות ונקודות המעבר בין ישראל לישראל; האחריות לפינני התושבים הוטלה על משטרת ישראל; העברת הרכוש, המגורים והתשתיות ניתנה בידי משרד הביטחון; הטיפול באוכלוסייה שפונתה הייתה בידי מנהלת ההתנתקות; ואילו התיאום למול גופים בין-לאומיים הופקד בידי משרד הביטחון והמועצה לביטחון לאומי.

צו סגירה לגוש קטיף המונע כניסה של אזרחים שאינם תושבי הקבועים.⁵ צה"ל והמשטרה החלו לחסום את המעברים לתוך גוש קטיף דרך שלושה מחסומים שהוצבו בקרבה אליו: מחסום כיסופים – בכניסה ליישובי גוש קטיף שבדרום הרצועה; מחסום באזור מעבר קרני למניעת מעבר ליישוב נצרים; מחסום "מגן 13" באזור ארז למניעת מעבר ליישובי צפון רצועת עזה: דוגית, ניסנית ואלי סיני. בצמתים הסמוכים הוצבו מחסומי משטרה נוספים. ראוי להדגיש: המדובר בצעד חריג ולא שגרתי בו מערכת הביטחון עושה שימוש בצו סגירה כדי למנוע כניסה גורפת של אזרחים לתחומי השטח. כך מתקיים שימוש קרקע ביטחוני למטרת ההתנתקות.

סיום שימושי הקרקע הביטחוניים ברצועה

פינוי ההתיישבות – ב־17 באוגוסט 2005 החל פינוי התושבים שנמשך ברצף שבוע ימים ולווה בהפרעות של מתנחלים ו"מתגברים" ושקט יחסי מהצד הפלשתיני. כך פונו למעלה מ־8,000 איש, תושבי יישובי רצועת עזה וארבעה יישובים בצפון השומרון ועוד אלפי מתנגדים.⁶ במשך שבועיים לאחר־מכן, חברות קבלניות שנשכרו על־ידי משרד הביטחון הרסו את בתי המתיישבים ובנייני הציבור למעט בתי־הכנסת. ציוד חקלאי ואחר שניתן היה לפרק אותו ולהשתמש בו מחדש הועבר לישראל. לאזור תל ערד הועברו תושבי כפר משתפי הפעולה הפלשתינים דהניה, שנבנה בדרום־מזרח רצועת עזה בשנות ה־70.

פינוי התשתיות הצבאיות מהרצועה – בשבועות שקדמו לפינוי האזרחים הוחל בפירוק ופינוי התשתית הצבאית מתחומי הרצועה. כבר באפריל 2005 הוחל בהוצאת התשתית הלוגיסטית ובעיקר פינוי ציוד שאינו נחוץ לחודשים

⁵ ב־24.6.2005 הוכרו לראשונה שטח הגוש כשטח צבאי סגור וזאת על־מנת לאפשר את פינוי מתחם המלון הנטוש בחוף הים ליד נווה־דקלים שנתפס על־ידי מתנחלים שלא היו מתושבי הגוש הקבועים. יממה לאחר־מכן, עם השלמת פינוי המלון מיושביו, בוטל צו הסגירה.

⁶ כוחות הפינוי פעלו בשישה מעגלים: הראשון כלל את החיילים והשוטרים שפינו את המתנחלים מהבתים והיישובים; השני נועד להגן על המעגל הראשון ולתמוך בו וכלל יחידות התערבות מיוחדות, יחידות תמיכה לוגיסטית למפנים, עתודות כוח אדם וכוחות הנדסה; השלישי הורכב מכוח אבטחה היקפית ליישובים מפני התקפות טרור פלשתיניות; הרביעי נפרס קרוב לריכוזי האוכלוסייה הפלשתינית ואזורים מיושבים ומטרתו הייתה למנוע ירי בעת הפינוי; החמישי כלל פריסת יחידות סביב לגדר המערכת של עזה ותפקידן היה למנוע כניסת ישראלים לרצועה; השישי כלל מחסומים באזור עוטף עזה שתפקידם לדאוג שעוטף עזה יהיה פנוי לתחבורה הרבה של הצבא והמשטרה בעת הפינוי.

האחרונים של שהות כוחות צה"ל ברצועה וזאת במטרה להקל על העומס בתקופת ההתנתקות. כך הוצאו בתחילה קרוואנים שאינם מאוישים המשמשים למגורי חיילים בהתנחלויות וצומצמו חלק מהמחנות. בחודשים שבהמשך, ובעיקר לאחר סיום הפינוי האזרחי, פונה כל הציוד המבצעי והמנהלי האחר שניתן היה להוציא, מאות מבנים יבילים ששימשו למפקדות, מגורים וצורכי מנהלה, מאות מכולות ששימשו כמחסנים ועשרות אנטנות קשר ומודיעין. כן פורקו ופוננו המצבורים הלוגיסטיים וציוד המוצבים, והמוצבים עצמם פוצצו. כל ציוד מבצעי אחר שניתן היה להשתמש בו בשנית פורק אף הוא ופונה לתחומי הקו הירוק. לעומת זאת, קילומטרים רבים של גדרות, שלא היה כדאי מבחינה כלכלית להעבירם, נשארו במקומם. כמו כן עזב צה"ל את ציר "פילדלפי".

האצת פינוי התשתיות הצבאיות (מבצע "רוח ים") החל לאחר פינוי היישובים ונמשך כשלושה שבועות עד יציאת אחרון החיילים מהרצועה. התשתית הפיזית הצבאית הייתה רבה ופרוסה בכל השטח, "אחרי כל-כך הרבה זמן, כולל אינתיפאדה אחת ומלחמה ארוכה בטרור, אין כמעט גבעה שאין עליה מוצב, גדר, אנטנה או מגדל תצפית שבראשו מוצבת מצלמה ששולחת את התמונות לאחור".⁷ התשתית הצבאית כללה גם יותר מעשרים מחנות בגדלים שונים. כך פוננו מחנות הכוחות שנמצאו בתחומי הרצועה ערב הפינוי תחת פיקוד אוגדת עזה: המפקדות הקדמיות של שלוש החטיבות המרחביות (דרומית, מרכזית וצפונית), מפקדות עשרת הגדודים ומתחמי הפלוגות שנמצאו בתוך ובין יישובי גוש קטיף, היישובים המבודדים (נצרים, כפר דרום ומורג) ויישובי צפון הרצועה, "התוחמת הצפונית" (ניסנית, אלי סיני ודוגית). מחנה מפקדת אוגדה עזה, "מחנה נוריה", שנמצא בין נווה-דקלים ובין גני טל, לא פורק אלא רק פונה וזאת בעקבות ההחלטה להעביר אותו כמחווה של רצון טוב לשימוש הכוחות הפלשתיניים. הבונקרים שנמצאו ליד מחנה זה פוצצו כדי שלא ישמשו בעתיד לאחסון אמצעי לחימה פלשתיניים, ובעיקר טילי קסאם.

במקביל לפינוי התשתיות של צה"ל, משרד הביטחון פינה כ-300 מרכיבי ביטחון מיישובי גוש קטיף ובכלל זה חדרי ביטחון, כיתות לימוד ממוגנות, ביתני שומר, צופרים וגנרטורים. המבנים הובלו למשטחים מיוחדים שהוכנו בנתיב העשרה ובגבולות, שם שופצו מתוך כוונה שיוצבו מחדש ביישובים

⁷ דברי אלוף-משנה דוד מנחם, סגן מפקד אוגדת עזה, שניהל את מבצע הפינוי המצוטטים אצל רפפורט עמיר, "טראומת לבנון", מעריב, מוסף שבת, 2.9.2005.

סובב רצועת עזה, בהתאם לקביעת מערכת הביטחון. פעילות זו נעשתה כדי לחסוך בתקציב הביטחון על-ידי שימוש חוזר במתקנים קיימים.⁸

ב-9 בספטמבר 2005 פוצץ צה"ל את המבנים במפקדת התיאום והקישור ליד מחסום ארז ואת בניין בית-המשפט הצבאי של הרצועה במחסום ארז. בנוסף, פורק גם גשר מור בצומת גוש קטיף מעל כביש החוף של הרצועה, שנמצא על הציר ששימש מאז שנת 2002 ככביש העיקרי לנסיעת ישראלים וכוחות הצבא ממחסום כיסופים לגוש קטיף ולהיפך. פינוי התשתית הפיזית הצבאית הושלם ערב יציאת הכוחות מהרצועה.

פינוי ציר "פלדלפי" – במהלך שנת 2005, במקביל לסדרת ההכנות לפינוי רצועת עזה, החלה ישראל במגעים עם המצרים למסירת ציר "פלדלפי" לפיקוחם וזאת באמצעות פרוטוקול צבאי שלא יסתור את הסכמי קמפ-דיוויד בדבר פירוז סיני. במשך מספר חודשים התנהל עמם מו"מ שהניב את ההסכם. בהסכם שגובש 83 סעיפים, המפרטים את ההתחייבויות של שתי המדינות, את משימת הכוח המצרי, הרכבו, ציודו וחימושו. ההסכם אושר על-ידי הממשלה (28 באוגוסט 2005), מליאת הכנסת (שלושה ימים לאחר-מכן) ונחתם עם מצרים (4 בספטמבר 2005). שבוע לאחר-מכן עזבו חיילי צה"ל את ציר "פלדלפי" שמפריד בין רצועת עזה למצרים. המוצבים הצבאיים לאורך הציר נהרסו. מעתה הייתה זו משימת חיילי משמר הגבול המצרי למנוע חדירות מחבלים והברחות של אמצעי לחימה וסמים לרצועת עזה ולישראל.

ביטול רצועת עזה כשטח ממשל צבאי – ב-12 ספטמבר 2005, לאחר יציאת אחרון החיילים את הרצועה, לא נותרה במרחב עזה כל נוכחות של כוחות ביטחון ישראליים. בשחר יום זה סגר מפקד אוגדת עזה, תא"ל אביב כוכבי, את השער במחסום כיסופים. בערב אותו יום חתם מפקד פיקוד הדרום, האלוף דן הראל, על מנשר בדבר סיום הממשל הצבאי ברצועת עזה, זאת בעקבות יציאת כוחות צה"ל משטחים אלו והעברת השליטה בהם לידי הרשות הפלשתינית ומנגנוניה, בהתאם להחלטת ממשלת ישראל. מנשר זה ביטל את המנשר בדבר נטילת השלטון על-ידי צה"ל שנחתם ב-6 ביוני 1967 בו הכריז מפקד כוחות צה"ל באזור דאז, האלוף ישעיהו גביש, על כניסת צה"ל לרצועת עזה ונטילת השליטה וקיום הביטחון והסדר הציבורי לידיה. כך הסתיימו 38 שנות שלטון צבאי ו-30 שנות ההתיישבות היהודית בשטח

⁸ אתר ההתנתקות של משרד הביטחון:

<http://www.mod.gov.il/pages/general/disengagement07.asp>

הרצועה. יחד עם זאת המשיכה ישראל לקיים שליטה בלעדית במרחב האווירי של עזה ולקיים פעילות צבאית במרחב הימי של עזה.

שימושי הקרקע הביטחוניים להיערכות החדשה בנגב המערבי בספטמבר 2004 השלים צה"ל את התוכניות לפריסה והיערכות מחדש סביב רצועת עזה, לאחר יישום ההתנתקות. העיקרון המנחה היה כי ההיערכות תהיה בקווים דומים לזו שבגבול הצפון, לאחר הנסיגה מדרום לבנון ב-2000. הכוונה הייתה להמעיט ביצירת מקורות חיכוך, דהיינו צמצום הנוכחות הפיזית סביב הגדר עד כמה שניתן. כך הועלה רעיון כי ייבנה קו המוצבים בריחוק מסוים מהגדר, כדי לא לחשוף את הכוחות לפגיעה ישירה. בנוסף, ניתנה הודעה כי עדיף להפעיל מערכות טכנולוגיות חדישות ואכן הוחל בפיתוחן.

מחנות ומתקנים – לאחר היציאה מרצועת עזה, הוקטן סדר כוחות אוגדת עזה עם ביטול מפקדת החטיבה המרחבית המרכזית שלה. בעקבות זאת קטן גם מספר המחנות הנדרשים לפריסת הכוחות. זמנית, מפקדת האוגדה מוקמה במחנה ליד קיבוץ אורים. מפקדת החטיבה המרחבית הצפונית שהועברה מניסנית, מוקמה במחנה נח"ל עוז ואילו מפקדת החטיבה הדרומית נותרה במחנה אמיתי ליד כרם שלום. לאחר הפינוי הוחל בבניית מחנה קבע עבור מפקדת האוגדה, שתי המפקדות המרחביות ומפקדת גדוד תעסוקה, על חלק מאתר "עיר האוהלים" ליד תל רעים בצמוד לכביש הנגב המערבי. המחנה נבנה על משבצת של כ-400 דונם. בנוסף, ליד מחנה זיקים הוקם מחנה חדש למיקום יחידות תעסוקה של פעילות הביטחון השוטף.

מערכת "עוטף עזה" – בעקבות היציאה מרצועת עזה הורחבה בניית התשתית המבצעית בגבולה. גדר המערכת סביבה (ציר הוברס א'), בין מחסום ארו בצפון-מזרח הרצועה ובין כרם שלום שוכללה מאז תגבורה בימי האינתיפאדה השנייה. הרחבת המערכת נעשתה מקו הגבול פנימה, למרחק של מאות מטרים וזאת כדי ליצור חיץ שימנע הסתננויות או לכל הפחות יאפשר זמן תגובה מספיק לעצור אותן. המערכת היא החלק המרכזי של קו ההגנה החדש המשתרע לעומק של 3-5 ק"מ שנבנה כך על-מנת למנוע חשיפת הכוחות לפגיעה מעבר לגבול ועל-מנת להקטין את נוכחותם, הנייחת במוצבים והניידת בסוירים ממונעים – בקרבת הגדר. על-מנת לאפשר לכוחות לשלוט מרחוק על הנעשה לאורך הגדר, הוצבו במקומות גבוהים אמצעי

תצפית ומצלמות. ליד גדר המערכת הוצבה מערכת כריזה לאזהרת פלשתינים שיתקרבו לגדר. הפעלת האמצעים נעשית מתוך חדרי מבצעים של הגזרות.⁹ בקו הקדמי הצמוד לגדר הקיימת, הוקשחה רצועת אדמה ברוחב 20 מ' למניעת צמיחה של עצים ושיחים וזאת על-מנת שתישאר חשופה. על קו הגבול ממש, לפני הרצועה הקשיחה, נבנתה גדר תיל ללא אמצעים הקרויה "גדר טיפשה" שנועדה להיות גדר מעכבת. מצידה השני של הרצועה הקשיחה לכיוון ישראל, הוצבה גדר אלקטרונית עם מכ"ם "רואה יורה". לזאת נוספה מערכת חדשה (ציר הוברס ב') באורך של כ-60 ק"מ וכוללת גדר אלקטרונית משוכללת, שביל טשטוש, כביש וציר לתנועת רכב קרבי משוריין, והוא מוקם במרחק של 70 עד 200 מטר מהמערכת הקיימת. בין גדרות המערכת נוצרה רצועה ברוחב 200 מטר ועליה מוקמו מוצבי פילבוקס לתצפית שהוצאו מרצועת עזה. במרבית השטח, בעומק של 3-5 ק"מ מהגבול, במקביל לצירי המערכת (הוברס א' וב'), הוכשר ציר שלישי המהווה ציר עומק וביניהם הוכשרו דרכי רוחב לתנועה ושליטה על תאי שטח מוגדרים. בנוסף למערכת החדשה, שנבנתה ממזרח לרצועה, נבנתה מערכת חדשה גם לאורך 7.5 ק"מ בצפון הרצועה, בקו הנמתח ממחסום ארז במזרח ועד חוף הים במערב. היא נועדה להחליף את המערכת שנבנתה במהלך אירועי האינתיפאדה מדרום ליישובים ניסנית, אלי סיני ודוגית שנקראה "תוחמת צפונית". בקטע המערכת מול היישוב נתיב העשרה המצוי בקרבה של 150-200 מטר ממנו, נבנתה חומת ביטחון בגובה 10 מטר למניעת ירי נק"ל. בינואר 2006 החל חיל הים לבנות מול חופי עזה גדר ימית, כחלק מפרויקט לחיזוק מערך ההגנה החופי מפני הסתננות מחבלים ומבריחים.

מיגון יישובי עוטף עזה – במסגרת היערכות לקראת ההתנתקות ולתקופה אחריה הוחל במיגון היישובים סביב הרצועה, באזור "עוטף עזה". מדובר ב-45 יישובים כפריים המצויים בתחומי המועצות האזוריות אשכול, חוף אשקלון, שער הנגב ושדות הנגב (בעבר נקראה עזתה) והעיר שדרות. המיגון אמור לתת את המענה הנדרש בהתאם למיקומם ומרחקם מהרצועה ובעיקר על-פי הערכת האיומים במציאות החדשה. החשש היה שהם ייחשפו לאחר ההתנתקות לירי נשק קל, פצצות מרגמה, רקטות קסאם ולחדירות מחבלים. מיגון היישובים כלל הוספה ושיפור של מרכיבי הביטחון: חומות

⁹ ליטל קפלן, "אגף התקשוב יציב על גדר המערכת החדשה מסביב לרצועת עזה מערכת רמקולים שתתריע בפני פלשתינים שיתקרבו לגדר" במחנה, 10.9.2005, בכתובת: <http://www1.idf.il/dover/site/mainpage.asp?sl=HE&id=7&docid=45078.HE>

ביטחון, גדר אלקטרונית, שערים חשמליים, מערכות כריזה בבתים ובמוסדות החינוך, אמצעי תצפית, חדרי ביטחון, מערכות התראה "צבע אדום",¹⁰ דרך היקפית סביבם המשולבת בתאורת ביטחון, הקצאת רכב ביטחון, נשק אישי מדויק ועוד.

מיגון היישובים הפך לעניין מהותי מידי, משום שמאז היציאה מרצועת עזה, הם מאוימים תדיר וזאת בעיקר בשל ירי תלול מסלול ממנה. שנה לאחר הנסיגה, חלק גדול מהתהליכים להגברת המיגון טרם מומשו או שמומשו בצורה חלקית או לקויה, וגם מבקר המדינה עמד על כך בדו"ח מיוחד שהגיש בנושא זה.¹¹ יתר-על-כן, עיקר הממשק המלחמתי שאותו מנסים ארגוני הטרור ליצור למול ישראל בגזרה זו אינו מול כוחות הצבא, הגם שאלה נמצאים בקו הקדמי ומהווים לכאורה מטרה איכותית יותר ולגיטימית (לשיטתם), ועיקר פעולתם מתקיימת נגד האוכלוסייה האזרחית שזוהתה על-ידיהם כפגיעה ביותר או כנגד מקבץ האתרים האסטרטגי שמדרום לאשקלון.

המעברים סביב רצועת עזה – לאור יציאת צה"ל מרצועת עזה והפיכתה ל"ישות מדינתית נפרדת", שונה והותאם מערך המעברים סביבה. מעבר ארו שנמצא ברובו בתוך שטח הרצועה נבנה מחדש כמה מאות מטרים צפונה. בשלב הראשון, עד מרס 2005 נבנה מעבר ביניים ובמקביל הוחל בבניית מעבר קבע. לאור ניסיונות הפיגוע הרבים במעבר הקודם, נבנה המעבר החדש באופן המאפשר הגנה מרבית על אלה המפעילים אותו ובכללו אמצעים טכנולוגיים משוכללים. בסוף שנת 2005, בצמוד למעבר החדש בין המעבר

¹⁰ מערכת "צבע אדום" החלה לפעול לאחר שחבורה למערכת התרעה סלקטיבית המאפשרת להפעיל את הצפירה המתריעה באזורים מסוימים בלבד. יישובי עוטף עזה חולקו למספר מקבצים כשלכל מקבץ מערכת התרעה נפרדת המחוברת לחמ"ל מרכזי במחוז דרום של פיקוד העורף.

¹¹ הדו"ח הראשון של מבקר המדינה על היערכות המדינה להתנתקות, שפורסם בינואר 2006, עסק במיגון היישובים. בדו"ח הוצגו אבני-הדרך של ההחלטות העיקריות בתחום המיגון ביישובי עוטף עזה ממאי 2004 ועד נובמבר 2005. מבקר המדינה מתח ביקורת חריפה על האיטיות וחוסר האפקטיביות שגילתה מערכת הביטחון בטיפול במיגון היישובים. המבקר קבע כי בכל הנוגע לשמירה על חיי אדם ביישובים הסמוכים לרצועה "התנהל תהליך בלתי-סביר ובלתי-יעיל, שנמשך לאורך תקופה ארוכה עם דיונים שהסתיימו ללא תוצאות יישומיות בשטח. מצב זה נמשך עד למועד סיום הביקורת, בנובמבר 2005". המבקר מצא ליקויים מהותיים בתהליכי קבלת ההחלטות ויישומן באשר למיגון היישובים. לדבריו, מאז החלטת הממשלה על תוכנית ההתנתקות ביוני 2004 חלפו כ-17 חודשים ומאז הסתיימה הנסיגה מהרצועה עברו שלושה וחצי חודשים, וטרם הושלם המיגון, אפילו ביישובים המאוימים ביותר.

הזמני לבין נתיב העשרה ובקרבה לאזור התעשייה ארז, הוחל בבניית מסוף מטענים דרכו יעברו כ-150 משאיות ביום. מסוף זה יצויד במשקפים המאפשרים בדיקתם ללא צורך לפרקם.

למעשה, לאחר יציאת צה"ל מהרצועה וביטול הממשל הצבאי החל תהליך הפיכת מעבר ארז, כמו שאר המעברים, לתחנת גבול. מספר חודשים קודם להתנתקות, במסגרת ההיערכות האזרחית לקבלת אחריות למעבר, הכין מנהל מנהל האוכלוסין במשרד הפנים תוכנית מפורטת להסדרת המעברים בין רצועת עזה לישראל.¹² עד מסירת האחריות למעברים למשרד הפנים נשארה מערכת הביטחון אחראית להפעלתם. על-מנת לצמצם את החיכוך במחסומים בין החיילים ובין הפלשתינים וכן לשפר את רמת השירות מבלי שרמת הבידוק תיפגע, הוחלט לאזרח את המעברים. ב-19.1.2006 העביר צה"ל את האחריות למעבר ארז למנהלת המעברים במשרד הביטחון שהחלה להפעילו באמצעות חברה אזרחית. אז נקבע כי המעבר ימשיך לשמש למעבר פועלים וסוחרים, מקרים הומניטריים, דיפלומטים, פעילי ארגונים בין-לאומיים ולאוכלוסיות נוספות המאושרות לכניסה לרצועת עזה וליציאה ממנה, כפי ששימש עד אז.

גם במיקום מעבר הגבול הבין-לאומי ברפיח חל שינוי. ימים אחדים לפני יציאת חיילי צה"ל מהרצועה סגרה מצרים את מעבר רפיח לשיפוצים למשך מספר חודשים. במשך תקופה זו הועתקה תנועת התושבים בין הרצועה לסיני למסוף החדש שבנתה ישראל בכרם שלום ונעשתה בפיקוח ישראלי. תנועת הסחורות הועתקה זמנית למסוף הגבול בניצנה. בשלהי שנת 2005, בתום השיפוצים, נפתח מעבר רפיח מחדש לתנועת אנשים בלבד, בפיקוח פקרי גבול אירופים שנעזרו בטכנולוגיות מעקב שהותקנו בו ושיאפשרו לישראל פיקוח סמוי על תנועת הנכנסים לרצועה.¹³ ב-19 במרס 2006 סיכמו ארה"ב, ישראל והרשות הפלשתינית כי הסחורות ההומניטריות יועברו לרצועה ממצרים, דרך

¹² ב-21.9.2005, חתם שר הפנים אופיר פינס על הצווים שהפכו את ארבעת המעברים מן הרצועה לישראל – ארז, כרם שלום, סופה וקרני – למעברי גבול בין-לאומיים. משמעות זו היא הפיכת רצועת עזה לטריטוריה מחוץ למדינת ישראל. רשמית, לאחר החתימה, דינם של המעברים ככל מעבר גבול אחר. כלומר, על-מנת להיכנס ולצאת דרכם יש צורך בדרכון בתוקף או בתעודת מעבר.

¹³ הפלשתינים לא רצו שישראל תהיה מעורבת בהפעלת מעבר רפיח, אולם קיבלו את הפשרה, כיוון שרצו לשמור את עזה בתוך "מעטפת המכס" המשותפת עם הגדה וישראל. הם חששו מהפרדה בין שני חלקי הרשות, ומאובדן ההכנסות ממכס. ישראל דרשה לשמור בידיה את הפיקוח על הכניסה לרצועה, לפחות עד שהרשות תוכיח שהיא שולטת שם.

מעבר כרם שלום. סיכום זה התקבל לאחר שבמהלך השבועות הקודמים הצעות חוזרות ונשנות של ישראל להפעיל מעבר זה נתקלו בהתנגדות של הרשות מחשש שהוא ישמש תחליף קבוע למעבר קרני. על-פי הסיכום נקבע שדרך מעבר כרם שלום מצדו המצרי, ולא מצדו הישראלי, יועברו משלוחי המזון לרצועה.

סיכום

שימושי הקרקע הביטחוניים בכלל, ובישראל בפרט, הינם המרכיב הקרקעי במענה הביטחוני לאיום ונועדו לשמש את המערכת הצבאית ביעדיה ומשימותיה. כך, על רקע המסגרת הרעיונית לבחינתם, הוצג ההיבט הצבאי של ההתנתקות כמקרה לניצולם בשלוש מסגרות זמן: ערב ביצועה, במהלך התרחשותה ולאחריה.

ההתיישבות היהודית ברצועת עזה, במשך כ-30 שנות קיומה, היוותה חלק ממערך שימושי הקרקע הביטחוניים שבאו לידי ביטוי בהיות היישובים חלק מהתשתית הביטחונית. תהליך ההתנתקות נעשה תוך ניצול שימושי קרקע ביטחוניים לסוגיהם לצורכי הפינוי, הן בתחום רצועת עזה עצמה והן בנגב המערבי. למעשה ניתן לראות כאן תהליך מתמשך של מסירת נכסים קרקעיים המוגדרים "ביטחוניים". הנסיגה מגוש קטיף הייתה אמנם, בסופו של דבר, ליציאה מכלל רצועת עזה, באופן מושלם עד לקו הירוק. כך נעשה מול מצרים (1982), מול ירדן (1994), בשינויים קלים מהקו הירוק ובשני הסדרים מקומיים לגבי מובלעות, וכן מול לבנון (2000). זוהי כרוניקה שישראל ממשיכה בה וכך ראתה לנכון לעשות גם בהמשך, ביהודה ושומרון, עת הועלתה תוכנית ההתכנסות. ספק אם היא תוכל להתממש לאור המציאות הביטחונית שנשקפה במלחמת לבנון השנייה והמאבק למול הפלשתינים בעזה המעורר כבר כיום בציבור הישראלי שאלות ותהיות באשר לתועלתה של ההתנתקות. הדגם שיושם ברצועת עזה, לפיו מרחב פְּבוּש ישראלי מתבטל ולאורך הקו הירוק נבנה תחתיו מערך שימושי קרקע ביטחוניים חלופי, עשוי להיות מיושם בבוא היום גם במסגרת של הסדר כלשהו שיושג, אם יושג, לגבי יהודה ושומרון. על בסיס הלקחים מול עזה, ייבנו מן הסתם בעתיד אזורי הספר החדשים מול אזורי יהודה ושומרון.

מערך שימושי הקרקע הביטחוניים החדש שהוקם על-ידי ישראל ב"עוטף עזה", עיקרו הגנתי והוא מיועד לאפשר הן יכולת מענה צבאית למתקפות מכיוון הרצועה והן ניהול שגרת חיים ב"מעטפת מיגון", לעשרות היישובים הפרוסים באזור. ייתכן שברבות הימים, יוחרפו הנסיבות הביטחוניות באזור

ויהיה צורך לשוב ולהתאים את מערך שימושי הקרקע הביטחוניים לאיומים חדשים שייווצרו, אם יהיו כאלה, או אם תשונה טקטיקת הלחימה. ימים יגידו. המשתנים ביטחון וקרקע, ובמצרף שימושי קרקע ביטחוניים, ימשיכו וילוו בשנים הבאות את מערכת הביטחון בנתח קרקעי נכבד שאותו היא נוטלת מן המדינה על-מנת לממש את הביטחון. לצידם, תמשיך ההתיישבות באזורי הספר והגבול ובשטחים. התיישבות זו נתמכת על-ידי הממסד בהטבות חומריות שעיקרן הבטחת יכולת הקיום והאחיזה בכל חבלי ארץ שהמדינה תחליט עליהם. ואולם לאחיזה ביטחונית כה נרחבת בשטח, במדינה ששטחה מצומצם והיא ממילא צפופה יש מחיר. השיח הישראלי טרם בשל להביאו לראש סדר היום.

ביבליוגרפיה

- אורן, ע', "הגאוגרף בשירות התכנון הפיזי הצבאי", מערכות 385, 2002, עמ' 60-67.
- אורן, ע', שימושי הקרקע ביטחוניים בישראל – צרכים והשלכות, חיפה: אוניברסיטת חיפה – קתדרת חייקין לגיאוסטרטגיה, 2005.
- אורן, ע' ורגב, ר', "ארץ בחאקי – שימושי הקרקע לצורכי ביטחון בישראל", קרקע מס' 60, 2005, עמ' 96-117.
- אפרת, א', גאוגרפיה של כיבוש – יהודה, שומרון וחבל עזה. ירושלים: הוצאת כרמל, 2002.
- זיגדון, י', עיונים בתורת הכוח הצבאי. צה"ל, המכללה הבין-זרועית לפיקוד ולמטה כללי (פרסום פנימי).
- יפתחאל, אורן וקדר, ס', "על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי", תיאוריה וביקורת 16, 2000, עמ' 67-100.
- סופר, א', "גאוגרפיה וביטחון לאומי", בתוך: צ', עופר וא', קובר (עורכים), איכות וכמות, תל אביב: הוצאת מערכות, 1985, עמ' 321-330.
- Beteman, M. & Reily, R. (Eds.), *The Geography of Defence*, London & Sydney: Croom Helm, 1987.
- Childs J., *The military use of land: A history of the defence estate*, New York: Peter Lang, 1998.
- Clark A., *Longman dictionary of human and physical geography*, England: Longman, 1985.

- Clawson, M., *The Land system of the US*, Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 1968.
- Collins, John M., *Military Geography for Professionals and the Public*, Washington DC: National Defense University Press, 1998.
- Coulson, M., "The geography of defence – developing themes of study", *GeoJournal* 36(4), 1995, pp. 371-382.
- Feitelson, E., "Social norms, rationales and policies: Reframing farmland protection in Israel", *Journal of Rural Studies* 15, 1999, pp. 431-446.
- Jackman, A., "The nature of military geography", *Professional Geographer* 14, 1962, pp. 7-12.
- Larkin R. & Grary, P. L., *Dictionary of concepts in human geography*, Westport, CT: Greenwood Prees, 1983.
- "Militaray Geography – The Changing Role of the Military", *GeoJournal* 34(2), 1994.
- Oren A. & Newman D., "Competing Land Uses: The Territorial Dimension of Civil-Military Relations in Israel", *Israel Affairs* (special volume: Communicating Security – Civil Military relations in Israel) Udi Lebel (ed), Vol. 12 no. 3, London: Outledge, 2006, pp. 561-577
- O'Sullivan, P. & Miller, J., *The geography of warfare*, London & Canberra: Croom Helm, 1983.
- Palka, J. P. & Galgano F.A. (Eds.), *The scope of military geography: Across the spectrum from peacetime to war*, N.Y.: The McGraw-Hill Companies, 2001.
- Peltier, L. C. & Percy, G. E., *Military Geography*, New-York: Van Nostrand, 1966.
- "The Militaray Environment", *GeoJournal* 37(2), 1995.
- "The Scope of Militaray Geography", *GeoJournal* 31(2), 1993.
- Rhind, D. & Hudson, R., *Land use*, London, New York: Methuen, 1980.
- Soffer, A. & Minghi, J. V., "Israel's security landscapes: The impact of military considerations on land uses", *The Professional Geographer* 38, 1986, pp. 28-41